

ЛЮДИНА ЯК ОСНОВНИЙ ОБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ НОВОЇ ЕПОХИ

Обґрунтовано причини і основні напрями зміщення уваги економістів від матеріально-речових до людського чинника соціально-економічного прогресу на межі тисячоліть. Прослідковано роль теорій людського капіталу, людського розвитку, інтелектуального капіталу, соціального капіталу в сучасній економічній науці.

Ключові слова: людський капітал, людський розвиток, інтелектуальний капітал, соціальний капітал.

The author grounds the main reasons and the basic directions of the economist's attention displacement from the material to the human factor of socio-economic progress at turn of the century, retraces the role of the theories of human capital, human development, intellectual capital, social capital in the modern economic science.

Keywords: human capital, human development, intellectual capital, social capital.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Протягом тривалого проміжку часу, часу індустріальної трансформації суспільства, економічна думка в цілому знаходилася під домінуючим впливом процесів, що відбувалися в галузях матеріального виробництва і нагромадження. Приріст капіталу і матеріально-речових благ розглядалися як універсальні й визначальні чинники прогресу. Однак, економічне зростання у ХХ столітті в індустріально розвинутих країнах (включаючи Україну) відбувалося із загостренням соціально-економічних суперечностей, а нерідко супроводжувалося глибокими кризами. Це було зумовлено обмеженістю або вичерпанням природних ресурсів, домінуванням речових чинників розвитку виробництва, орієнтацією на збільшення продукту та накопичення багатства у вартісно-речовій, а то і віртуальній формі, пріоритетністю кількісних параметрів над якісними, розбалансованістю науково-технічних, екологічних і соціальних складових економічного зростання. Криза виявилася у стагнуючому відтворенні й неефективній зайнятості в традиційних галузях виробництва, в загостренні глобального конфлікту між досягнутим рівнем матеріального виробництва і можливостями екологічного середовища, між речовими і людськими складовими продуктивних сил, у підпорядкуванні людини на виробництві можливостям техніки, а в суспільстві – інтересам економічних магнатів.

Закономірною реакцією на таку ситуацію в світі став пошук принципово нових орієнтирів суспільно-економічного прогресу, що, зокрема, в економічній науці виявилось розквітом концепції людського капіталу (починаючи з 60-х рр. ХХ століття). Слід підкреслити, що в розвинутих країнах ця концепція стала результатом, узагальненням тенденцій соціально-економічного розвитку, що склалися на той час на всіх економічних рівнях. В нашій країні (у складі СРСР), на відміну від країн Заходу, не лише не було об'єктивних передумов для поширення таких ідей, але й існували штучні ідеологічні перешкоди для їх правильного розуміння.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Поштовхом до розвитку теорії людського капіталу стали роботи 50-х-60-х рр. ХХ століття американського вченого Теодора Шульца (в 1979 році йому було присуджено Нобелівську премію в галузі економіки), який, досліджуючи джерела економічного зростання, виділив у самостійний фактор невідомий параметр, який спочатку був названий "залишковим чинником". Надалі його було ідентифіковано як продуктивні здібності, що набуваються і розвиваються людиною. В результаті плідної роботи відомих нині вчених, серед яких ще один лауреат Нобелівської премії (1992 р.) – Гаррі Беккер, була сформульована концепція людського капіталу. Виділення чинника "людський

капітал” дозволило ідентифікувати принципово важливе джерело економічного зростання, яким є знання й компетенція, а отже, правильно визначити економічну роль освіти, науки, охорони здоров'я та інших нематеріальних галузей людської діяльності, які до цього розглядалися як непродуктивні [1].

Поширення ідей цієї теорії, що доводить економічну доцільність інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку та мобільність економічно активного населення, має на меті розширення не лише державних, але й приватних інвестицій в людський розвиток (як з боку роботодавців, так і з боку родин та особисто працівників).

Теорія людського капіталу стала саме тією ланкою, що ефективно поєднала домінуючий у ХХ столітті прагматизм, “доходоцентризм” з традиційно привабливими для цивілізованих країн гуманітарними ідеями демократії, “людиноцентризму”. Теорія людського капіталу стала тим підґрунтям, яке створило надійну економічну основу для швидкого й логічного поширення в світі ідей людського розвитку.

Вона послужила поштовхом для інтенсивного дослідження впливу нагромадження людського капіталу, його якості та рівнів інвестицій в освіту на економічне зростання. Цим проблемам присвячені роботи видатних вчених: Е. Денісона, М. Блауга, Д. Псахаропулоса, Р. Нельсона та Е. Фелпса Х. Боуена, П. Ромера, Ф. Махлупа, Я. Мінсера, Л. Туроу та ін. Їх дослідження дали змогу Світовому банку у праці «Освітня секторна політика» зробити висновок, що «економічна віддача інвестицій в освіту... в більшості випадків перевищує окупність альтернативних видів капіталовкладень» [2].

Концепція людського капіталу орієнтується на підтримку й розвиток передусім тих здібностей людей, які використовуються в процесі праці, позитивно впливають на її продуктивність і, відповідно, сприяють зростанню доходу працівника, прибутку підприємця і валового національного продукту. Тобто, розглядаючи людину як найважливіший фактор виробництва і об'єкт найефективніших інвестицій, ця концепція концентрує увагу лише на реально або потенційно економічно активному населенні, тому виявляється недостатньою для забезпечення прогресивного руху соціальної системи в цілому.

Досвід розвитку в 60-70 роки підтвердив той факт, що без здійснення широкомасштабних соціальних програм неможливо досягти суттєвого підвищення якості життя, вирішення соціально-демографічних проблем, забезпечення продуктивної зайнятості та подолання бідності. Особлива увага стала приділятися рівним можливостям доступу до засобів, організацій та інститутів людського розвитку.

Тому основна увага економічних концепцій соціально-економічного розвитку стала зміщуватися у бік вивчення й регулювання розподілу доходів. Однією з визначальних віх на цьому шляху стала розроблена в середині 70-х рр. ХХ століття концепція “базових потреб”, орієнтована на забезпечення добробуту людей, передусім бідних [3]. Ця концепція стала основою програмної доповіді Міжнародної організації праці “Зайнятість, зростання і базові потреби” (1976 р.). Вона ґрунтується на трьох основних елементах: 1) розширення, особливо в країнах з надлишком трудових ресурсів, трудомістких виробництв, які навіть при порівняно низькій продуктивності праці можуть забезпечити зростання валового внутрішнього продукту (ВВП), підвищення заробітної плати і доходів населення; 2) масштабна державна підтримка масової освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги бідним, здійснення програм громадської санітарії і гігієни, планування сім'ї; 3) залучення найширших верств населення до активної участі в розробці, плануванні і здійсненні соціальних програм, що в країнах, які розвиваються, значною мірою було викликано нестачею дипломованих спеціалістів.

Уповільнення темпів економічного зростання і структурна криза, що загострилася наприкінці 70-х – початку 80-х років ХХ століття, унеможливили подальшу реалізацію концепції “ базових потреб” і висунули на перший план нові пріоритети: скорочення державного боргу, подолання економічного спаду, обмеження державних

витрат. Подолання кризи було пов'язане зі структурною перебудовою та лібералізацією економіки в поєднанні з новою техніко-економічною парадигмою. Ця парадигма включала широке розповсюдження персональних комп'ютерів, мікроелектроніки, телекомунікацій, робототехніки, біотехнології та інших досягнень науково-технічного прогресу.

Це викликало необхідність перегляду ролі людини у суспільному та виробничому процесі, що посприяло появі передумов для виникнення теорії інтелектуального капіталу. Біля її витоків – роботи таких відомих вчених як Д. Белл, Ч. Хенді, М. Кастельс та ін. Спільним для них є визнання знань та інформації «стратегічними ресурсами та агентом трансформації постіндустріального суспільства», а також того, що розвиток комп'ютерних технологій забезпечить особистості свободу вибору [4].

Разом з тим, економічне зростання навіть у високорозвинених країнах в останні десятиріччя ХХ століття породжувало дуже серйозні проблеми, вирішити які своєчасно і задовільно не могли ні ринкові механізми, ні існуючі форми державного регулювання. Усвідомлення цього концентровано виразилося у формулюванні “зростання без майбутнього”, яке пов'язує розширене економічне відтворення із руйнуванням природного середовища. У пошуках виходу з цієї складної ситуації була розроблена концепція “сталого розвитку”, найповніше сформульована в Декларації та “Порядку денному на ХХІ століття”, прийнятих Конференцією ООН по довкіллю і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 3-14 червня 1992 р.) і надалі розвинута в національних стратегіях окремих держав та міжнародних угодах. На основі цієї концепції проводяться інтенсивні пошуки методів інтеграції екологічних чинників в економічне управління, включаючи організацію праці, міжнародну торгівлю, оподаткування, міжнародні екологічні стандарти, систему національних рахунків та вимірювання суспільного багатства. Важливо, що поки що не вдалося знайти ні концептуальних, ні прикладних форм реального включення гуманітарних, соціальних, людських параметрів в концепцію стійкого розвитку, хоча необхідність цього цілком усвідомлена і відображена у відповідних документах [5].

Вирішальний вплив на формування сучасних уявлень про розвиток як про процес, в центрі якого має бути найповніша реалізація прав та потреб людей, розвиток та реалізація їхніх здібностей і талантів, мали новаторські наукові розробки Амартьї Сена. Нобелівською премією 1998 року відзначено його внесок у економічний аналіз добробуту, передусім запропонована ним концепція розширення можливостей вибору людини. Основна ідея цієї концепції полягає в пропозиції оцінювати добробут за можливостями людей вести такий спосіб життя, який вони вважають належним, а не за рівнем доходу на душу населення чи іншими макроекономічними показниками. Згідно з цією концепцією, дохід має розглядатися не як кінцева мета, а як засіб розширення можливостей вибору людини в таких принципово важливих галузях життєдіяльності, як здобуття освіти, професійний розвиток, зміцнення здоров'я, економічна та громадська діяльність. А.Сен розглядає розвиток як процес розширення можливостей людей, що передбачає більшу свободу вибору і більше варіантів для вибору тієї мети і того способу життя, яким людина надає перевагу. Тобто, за А. Сеном, мета розвитку – не розширення виробництва, а надання можливості людям розширювати свій вибір: здійснювати більше важливих для них справ, жити довго, запобігати хвороб, мати доступ до знань і благ цивілізації і т.д. Слід зазначити, що можливості і вибір тісно взаємопов'язані між собою та із свободою: як негативною (наприклад, свободою від голоду чи хвороб), так і позитивною (наприклад, свободою повніше реалізувати власні життєві наміри). У роботі “Розвиток як свобода” А.Сен робить однозначний висновок, що в кінцевому підсумку розвиток – це питання свободи [6]. Саме новаторські розробки А.Сена, а також його особиста активна робота в програмі розвитку ООН сприяли створенню і поширенню у всьому світі концепції людського розвитку [7].

Таким чином, наприкінці ХХ століття ідеї про те, що люди та їхній розвиток є найважливішою метою суспільного прогресу, набувають дедалі ширшої підтримки як у наукових економічних дослідженнях, так і в розробці національних програм розвитку і

проектів міжнародного співробітництва. Суттєвий вплив теорії людського капіталу, що отримувала нові наукові підтвердження стосовно постіндустріального суспільства, посилював погляди про вирішальну роль людини в економічній динаміці, підвищенні ефективності людської діяльності на всіх рівнях. Вплив людського капіталу, передусім підвищення рівня освіченості працівників, на економічне зростання розглядається не лише безпосередньо, через підвищення продуктивності праці вищеосвічених людей, але й опосередковано, через зростання ефективності і прискорення науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок та масове впровадження їх у всі сфери людської життєдіяльності (що також потребує належного рівня освіти мас населення).

Сучасний економічний погляд на людину як на носія людського капіталу означає визнання її здібностей у повному розумінні слова капіталом, тобто цінністю, яка приносить дохід, але з яскраво вираженою специфікою, без врахування якої потенціал може і не реалізуватися. Ця специфіка полягає у визнанні елементів невлікового, ірраціонального, непередбачуваного в людській природі, в її задатках, поведінці, потребах, бажаннях, що опосередковують співвідношення капіталовкладень і результатів. Усвідомлення істинного місця людини в суспільстві, погляд на працівників як на сукупність типологічно різних особистостей можливий лише поза суто економічними чи техніко-економічними межами, в синтезі з філософією, соціологією, психологією та іншими науками про людину.

У зв'язку з цим останнім часом набуло розвитку поняття соціального капіталу, що визначається як “сукупність ресурсів, які використовуються людиною для досягнення своєї мети” [8]. Соціальний капітал об'єднує такі безумовно важливі, але важковимірювані чинники, як міра розвиненості громадянського суспільства; норми поведінки і суспільні традиції (громадянський менталітет); рівень розвитку інформаційних каналів; умови соціальної злагоди та ін. Соціальний капітал створює сприятливий клімат для підприємницької діяльності, зменшує інвестиційний ризик, створює умови для сталого розвитку і передумови для успішного запобігання економічних криз. Правомірною є думка, що саме соціальний капітал вирішальною мірою сприяв успішному розвитку Швеції і Японії, а його дефіцит зумовив масштаби та глибину кризи у пострадянських країнах.

Література

1. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ./ Сост., науч. ред., послесл. Р.И.Капелюшников; предисл. М.И.Левин. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.
2. *Investment in humans, technological diffusion, and economic growth, 1966.- American Economic Review: Papers and Proceedings* 61, p. 69 -75.
3. Griffin K., Knight I. *Human Development and International Development Strategy for 1990s. London and Basingatoke, 1990. P.42*
4. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. – М.: Academia, 1986 (С330-342), Хенди Ч. Личность в информационном обществе. // <http://www.mindof.net/rus/archive/a2004803.htm>; Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Пер с англ.. под науч редакцией О. И.Икаратана. –М.:ГУ ВШЭ, 2000.
5. Доклад Конференции Организации Объединённых Наций по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 года. Том 1: Резолюции, принятые на конференции. Нью-Йорк: Организация Объединённых Наций.- С. 3-7; 13-119; 398-440
6. Sen A. *Development and Capability Expansion // Journal of Development Planning, 1989, No 19. - P.41-58.*; Sen A. *Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press, 1999.*
7. Грішнова О.А. Людський розвиток: Навч. Посіб. – К.: КНЕУ, 2006. – 308 с.
8. Coleman J.S. *Social Capital in the Creation of Human Capital // American Journal of Sociology, 1988, No 94 (Supp.). – P.101*